

4. Od profánního k posvátnému prostoru

K čemu konkrétně vedly nejstarší pokusy geometrizace prostoru? Jaké změny v myšlení a jednání u lidí způsobily? Než se pokusíme na tyto otázky odpovědět v následujících dvou pojednáních, bude užitečné se nejprve podívat, jak asi člověk prožíval svět skládající se ze země a nebeské klenby, mezi nimiž se nacházel obyvatelný prostor, o jehož částečné úpravě již hovořily předešlé skici.

Z mezopotamského a staroegyptského dědictví máme mnoho objektivních dokladů, obrázkových i materiálních, aby bylo možné odvodit, jak tamní lidé v prostoru žili a co pro geometricko-architektonický prostor museli učinit, aby se v něm cítili jako doma. Pro staré Egyptany se okolo stvořeného světa rozprostíral prostor neuspořádanosti a chaosu v podobě temného pravodstva, jež představovalo zdroj ohrožení, a proto společným úkolem bohů a lidí bylo řád světa udržovat a obnovovat. Ohrožení bylo tak velké, že tento úkol musel být řešen jak božskými, tak lidskými silami – samozřejmě s panovníkem v čele –, jimž často sloužila geometrie jako účelem určená aplikace matematických postupů v prostoru. Rozmanitost aplikací geometrie vytvářela rozmanité prostory a tím i základní rozdíly historických epoch. Jinak a za jinými účely upravovali prostor staří Babyloňané, Řekové nebo barokní Evropané. Odtud i jiné vztahy vůči prostoru či prostorům a místům. Podstatné je, že jejich geometrizaci prostoru ovlivňovaly proměny kosmo-

logických a náboženských představ. Tak například nejstarší Egypťané se domnívali, že jsou dva věční první bozi, slunce a měsíc. První bůh geometrizoval oblohu během dne, druhý během noci. „Jiní z bohů se zrodili, jak říkají, na zemi, byli smrtelní, ale dosáhli nesmrtelnosti pro rozum i obecnou dobročinnost k lidem a někteří z nich byli i králi v Egyptě.“¹¹² Proto nejen Egypťané, ale také Babyloňané a příslušníci jiných západoasijských národů dospěli k závěru, že pro pozemskou i posmrtnou existenci bohů je nutné vyměřovat a stavět příbytky. Že se architektonický prostor stal obydlím jak pro lidi živé i zemřelé, tak pro bohy, vypovídá leccos o lidské solidaritě a respektu vůči bohům a panovníkům. Nikde na světě se přitom nestavělo a nedělalo pro bohy tolik a tak neúměrně jako v Egyptě. Proto se tamní obyvatelé jevíli řeckému cestovateli Hérodotovi jako „nejzbožnější“.¹¹³

Od nejstaších dob urbanistických civilizací existovala zřetelná tendence v lidské mysli, která architektonický prostor dělila na dva základní typy - pro lidi a pro bohy. Kromě méně významných ochranných bůžků, kteří byli uctívání mimo kultovní prostory, jako například egyptský bůžek Bes, každý bůh měl mít svůj oltář, chrám, ba dokonce vlastní palác, a to ne ledajaký - musel to být objekt postavený na základě geometrického vyměřování. Pro první sumerskou fázi

112/ Diodóros (podle Hekataia), B 7. Srov. *Řečtí atomisté*, Svoboda, Praha 1980, str. 292 a 293. Jak uvádí A. Koyré, Řekové také věřili, že bozi neustále přeměřují vesmír. Srov. A. Koyré, *Du monde clos à l'univers infini*, Gallimard, Paříž 1973.

113/ *Hist.* II, 37.

poskytuje vhodný doklad obdélníkový chrám v Uruku s jediným božišťem, které bylo uprostřed čelní strany. Později se v Mezopotámii prosadil čtvercový půdorys, u jehož čelní stěny byla na podstavci umístěna socha boha, jemuž byl chrám zasvěcen. Ten se stal nejen náboženským a kultickým, ale i kulturním centrem. Ale nejvíc se geometrie uplatňovala v Egyptě.¹¹⁴ Egypt byl považován za zemi, „která svým náboženstvím přivedla bohy na zemi“; byla „*sanctitatis et pietatis magistra*“, jak praví výňatek z traktátu Asklépius z díla *Corpus Hermeticum*, a byla úzce spjata s geometrizací sakrálního prostoru.

„Ve Staré říši byly chrámy malé, místní a nevýznamné. Králové investovali do svých vlastních zádušních staveb, ne do regionálních chrámů bohů, a královský zádušní kult musíme v této době pokládat za vlastní státní kult. Teprve ve Střední říši vystupují králové jako ti, kdo dávají stavět chrámy bohů a zajišťují jejich kult.“¹¹⁵ Vnitřek chrámů byl obvykle vyhrazen rituálně čistým kněžím, kteří zastávali mnoho funkcí. Jedna z nejdůležitějších spočívala v pravidelné bohoslužbě určené bohu, jemuž byl chrám zasvěcen.¹¹⁶ Každodenní kult se neobešel

114/ J. Assmann, *Egypt. Theologie a zbožnost rané civilizace*, OIKOYMENH, Praha 2002, str. 30.

115/ J. Assmann, *Egypt ve světle teorie kultury*, OIKOYMENH, Praha, 1998, str. 46.

116/ Pokud není chrám se silnou kamennou zdí v Jerichu nejstarší na celém světě, postavený asi r. 7800 př. n. l., pak je takovou první sakrální stavbou předsumerský chrám v Eridu, údajně vybudovaný okolo 5300 let př. n. l., tedy ještě dávno před vznikem městských civilizací. Šlo o docela malou obdélníkovou svatyni s jediným obětištěm.

bez ožívování božstva, tedy soch jako bohů, kteří byli v chrámu; neobešel se bez předkládání obětin, tedy bez nejlepších pamlsků, co tehdejší společnost znala. Přitom skulptury nebyly obrazem těla, ale tělem boha. Sochy samostatně stojící, sochy vytesané do stěn, sochy s výrazným zádovým pilířem nebo zádovou deskou, všechny byly vytvořeny na základě teometrie založené na kombinaci lidského těla a zvířecí hlavy (antropometrie a zoometrie). Jako příklady takové kombinace lze uvést staroegyptské bohy Hora a Suteha: zatímco první byl znázorňován v lidské a sokolí podobě, druhý jako mystické zvíře složené z částí těl různých živočichů. Zde lze poukázat na sousoší Ramesse III., vystavené v Egyptském muzeu v Káhiře. Panovníkovi vsazují na hlavu korunu bohové Hor a Suteh. Obě protikladná božstva tak symbolicky předávají faraonovi vládu nad zemí. Před dokončením sousoší jim musel sochař, jež se říkalo „ten, který ožívuje“, vdechnout duši. Oživené sochy božstev se pak umístily na přesně vyměřená místa do chrámů, kde s nimi kněží mohli navazovat kontakt. Tato skutečnost poukazuje jak k hluboké lidské solidaritě s bohy, tak také k péči o ně. Ale ne všude měli bozi své sochy a příbytky, o čemž svědčí konstatování, že „mezi Judeou a Sýrií je Karmel“, kde „bůh ... nemá ani sochu, ani chrám - tak to zařídili již předkové -, jenom oltář a zbožnou úctu“.¹¹⁷

Každý sakrální prostor měl společné rysy se staroegyptskými, mezopotamskými, chetitskými a keanaanskými chrámy - například umístění svatostán-

117/ Tacitus, *Historiae*, II, 78.

ku s kultovním obrazem božstva v nejzazší části. Základem chrámu byla myšlenka nebo koncepce „domu“. Proto se chrám obvykle nazýval „dům“.¹¹⁸ „Z chrámu jest mé bohatství, které dal mi můj otec Atum. On zabezpečil můj dům na zemi, z něhož jsou mi připravovány oběti pro mé slavnosti.“¹¹⁹ „Mně, králi, svěřili bůh bouře a bůh slunce zemi a můj dům,“ zní rituální promluva při stavbě nového chetitského paláce.¹²⁰ Mít vlastní dům bylo jak pro lidi, tak pro božstvo důležité; byl to předpoklad i projev moci a působení. Báje o Baalovi, nejobsáhlejší a nejdůležitější z celé kenaanské mytologie, líčí, jak si Baal stěžuje, že nemá palác jako jiní bozi. Anat slibuje, že opatří povolení ke stavbě u nejvyššího boha Ela. El se zdráhá, ale nakonec dá povolení. Anat hlásí Baalovi radostnou zprávu a ten hned posílá pro Kotara, božského řemeslníka, aby zahájil stavbu paláce. Po projednání návrhu stavby musí Kotar dům zbudovat za pouhých sedm dní. Dům byl však důležitý i pro člověka. Odtud nekanonické apokryfní tvrzení, že hlavní věcí pro jeho život je voda, chléb, oděv a dům, který člověka chrání před hanbou (*domus protegens turpitudinem*, Sír, 29, 28).

Architektonické prostory utvořené stěnami mají určitou formu a velikost. Člověk, jenž je užíval, prožíval vnitřní i vnější prostor ohraničený zdí,

118/ Srov. D. H. van der Laan, *Architektonický prostor. Patnáct naučení o povaze lidského obydlí*, Archa, Zlín 2012, str. 182–195.

119/ F. Lexa, *Náboženská literatura staroegyptská*, sv. II, Herrmann a synové, Praha 1997, str. 69.

120/ J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton 1955, str. 735.

a ten patrně nepůsobil chladně. Naopak. Dům byl umělým završením přirozeného životního prostoru, v němž se cítil jako doma. Kdyby měl vnitřní prostor domu odpuzující účinek, i hrobky, pohřební komory, chrámy, katedrály, synagogy, mešity či kostely by měly zcela jinou, zřejmě přírodně fyzikální podobu. Co se týče pohřební architektury, její rozvoj od konce neolitu měl už typické geometrické rysy v celé oblasti západní Asie. Hekataios z Abdér, jenž procestoval Egypt okolo r. 300 př. n. l., k péči o výstavbu hrobek říká:

„Zdejší lidé přikládají času strávenému v životě pramalou cenu. Největší význam naproti tomu přikládají času po smrti, v němž je člověk uchován v paměti vzpomínkou na ctnosti. Příbytky žijících nazývají dočasným ubytováním, protože v nich bydlí jen krátký čas. Hroby zemřelých nazývají věčnými domy, poněvadž v Hádu tráví nekonečný čas. V důsledku toho vynakládají málo úsilí na vybavení svých domů, naproti tomu pro výstavbu a výzdobu hrobů se jim nezdá žádný náklad příliš vysoký.“¹²¹

U většiny egyptských chrámů převládala východně-západní orientace, tedy zpravidla kolmo na Nil, hlavní dopravní tepnu a živitelku země, odkud směřovaly k chrámu přístupové cesty. Přitom hrobky, pyramidy a hřbitovy byly od pravěku zakládány na okraji nehostinné pouště západně od nilského údolí, na periferii, kde byla říše smrti, kde i Slunce každý den umíralo; bylo to místo, odkud nebylo návratu a kde vládl bůh Usir.

„Idea faraonova vítězství, zmrtevýchvstání, sym-

121/ Hekataios z Abdér, podle Diodóra, *Bibl. Hist.* I, 51.

bolického obnovování sil a nástupu na trůn, jednoty Egypta a jeho pevného zakotvení v kosmickém řádu.“ Tato idea se táhne „jako červená nit dějinami egyptské architektury. V souladu s tímto ideovým, či dokonce kosmologickým plánem bylo pojetí egyptských staveb považováno za mnohem víc než pouhou materializaci stavebního záměru. To se projevovalo již při obřadech, které doprovázely zahájení staveb, v koncepci stavebního plánu, astronomické orientaci, výzdobě atp.“¹²²

Ale i v jiných oblastech Středomoří se věnovala maximální péče výstavbě hrobů, sarkofágů a hrobek, založených na určitých kosmologických plánech a stavěných jako „domy“. Tak například v předpalácovém období (asi 3. tisíciletí př. n. l.) se na Krétě budovaly velké skupiny hrobek s kruhovým půdorysem. Některé z nich mají zdi z kamene silné dva a půl metru a průměr komory přesahuje třináct metrů. Jejich architektura a uspořádání vnitřního prostoru vycházely z potřeby zásobovat ducha zemřelého a umožnit mu kontakt se světem živých v místech určených pro zádušní kult. Jiný příklad je z Etrurie, kde se od 6. století př. n. l. budovaly hrobky, které byly věrnými kopiemi příbytků živých, domů. Měly nejprve jednu, později dvě a nakonec i tři místnosti a jejich střecha byla lomená nebo rovná. Brány zdobily římsy a mezi hrobkami byly

122/ L. Bareš, B. Vachala a M. Verner, *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta*, Karolinum, Praha 1997, str. 144. Pro určování polohy pohřebních a náboženských objektů využívali Egypťané astronomické metody, což byla v podstatě geometrická metoda. Z. Žába, *L'orientation astronomique dans l'ancienne Égypte, et la précession de l'axe du monde*, NČSAV, Praha 1953, str. 13.

dlouhé kolmé ulice, které v Cerveteri a v Orvietu napodobovaly ulice města. Za jiný příklad domu lze uvést sarkofágy nekropole (les Alyscamps) v Arles, opěvované Dantem v devátém zpěvu básně „Peklo“ – „jak v Arles, kde se Rhóna v močál lije..., nerovnou půdu činí hrobka sterá, tak také tady všude byly hroby... příklopy jejich odsunuty... a znělo z nich tak kruté bédování“. Tyto sarkofágy byly tesány zručnými kameníky tak, aby zachovaly koncepci domu, do něhož se ukládala nespálená těla pro věčnost.¹²³ Odtud plyne hluboce zakořeněná touha zůstat doma, v bezpečí důvěrně známého rodinného krbu, s cílem uniknout nebezpečným silám cizoty. Člověk tenkrát neměl úzkost z nicoty, která jej pohltí, nýbrž z cizoty, jež ho bude v posmrtném životě navěky ohrožovat. Kdyby u něj úzkost z nicoty převládla, samotná pohřební geometrie by byla v ohrožení, protože by člověk byl lhostejný ke svému posmrtnému osudu. V takovém případě by patrně ani pozůstali nevyměřili a nevykopali jámu k pochování mrtvého. Tak jako zemřelý předchůdce člověka rozumného by se z něho opět stal *homo inhumatus* nebo *insepultus* (člověk nepochovaný, nepohřbený).

Staroorientální architektura stála tedy na základech nejen architektonických prostorů vytyčených konstruktivní geometrií, ale také na základech náboženských představ a mytických vyprávění o bozích a o posmrtném životě. Privilegované tvary a formy obelisků, chrámů nebo pyramidových komplexů odpovídaly představám o dokonalosti bohů, jež bylo třeba „imitovat“, pokud se člověk měl

123/ A. Dante, *Božská komedie*, Vyšehrad, Praha 1952, str. 55.

stát „skutečným člověkem“.¹²⁴ Tím, že egyptští zeměměřiči, stavitelé a řemeslníci ničili nedokonalosti, doslova síly neřádu (*isfet*) prostřednictvím svých geometricky dokonalých výtvorů, vyplňovali život řádem (*maat*). Většina jejich děl se podobala svojí ideálností kosmickým dokonalostem; vytvořila pojetí chrámu jako *imago coeli* nebo jako *imago mundi*. Představa, že svatyně reprodukuje vesmír v jeho podstatě, přešla do náboženské architektury křesťanského světa: baziliky raného křesťanství. Její obdélný půdorys byl členěn dvěma nebo čtyřmi řadami sloupů na tři nebo pět lodí; prostřední z nich byla širší a vyšší, nahoře s okny a zakončena polokruhovou apsidou, před níž stál oltář. Druhým geometrickým typem raněkřesťanského chrámu byla centrální svatyně o půdorysu kruhovém, polygonálním s kupolí, sloužící jako baptisterium. Do vnitřních prostorů těchto staveb, stejně jako později do středověké katedrály, se vstupovalo hlavním vchodem. Kdo jím prošel, opustil profánní svět a vstoupil do posvátného prostoru, který vždy reprezentoval nebeský Jeruzalém. V interiéru, ale i *in profano* (mimo chrám na neposvátném místě) se rozvíjely geometrické a ikonografické návrhy kříže a krucifixu, tedy kříže s postavou Krista. Od období pronásledování Římem až po současnost dosáhly tyto návrhy dokonalosti, dokonce „dokonalé neviditelnosti“ (viz obr. XIII a XIV).

Filón Alexandrijský, jehož spisy odrážejí spojová-

124/ M. Eliade, *Le sacré et le profane*, Gallimard, Paříž 1965, str. 89. „Ajoutons qu’une telle *imitatio dei* implique parfois, pour les primitifs, une très grave responsabilité“ (tamtéž).

ní židovské teologie a řecké filozofie, byl první, jenž nevyžadoval od věřících vstup do posvátného prostoru: do žádného chrámu není nutné vstupovat, poněvadž Bůh neobývá dům vystavěný lidskýma rukama. Jeho chrámem je lidská duše. Tam sídlí, protože jen v duši se cítí jako doma. Ale není jen v duši izraelské, není ani omezen na oblast Kenaanu a není součástí lokálních božstev; naopak, je jediným univerzálním Stvořitelem, který si sice pro zvláštní osud vyvolil mezi ostatními lidskými pokoleními Izrael, ale byl od svého Zjevení Bohem pro všechny lidi na této planetě, protože je dobrý pro všechny, je činnou příčinou, která stvořila svět. Jen díky jeho Zjevení se lidé dozvěděli, že svět nebyl věčný, nýbrž byl stvořen spolu s časem a prostorem.

Kromě Filóna Alexandrijského se k tezi lidské duše jako božího chrámu záhy hlásili i gnostikové. Podle nich byl hmotný svět stvořen zlým demiurgem (nikoli dobrým Bohem). Proto je třeba tímto světem pohrdat. Jejich radikální odklon od něj jim sice uchoval vnitřní svobodu a umožnil budovat posvátný prostor v sobě samých, ale nebyl vůbec vhodný pro rozvoj geometrie, výtvarného umění a architektury. Pro ně platila spíše zásada, podle níž se záchrana člověka uskuteční prostřednictvím pravého poznání, totiž poznání sebe sama: „Přestaň hledat Boha ... hledej sebe sama! ... Když poznáte sebe ... uvědomíte si, že jste dětmi živého Boha.“¹²⁵ Nejde tu tedy o poznání vnějšího světa ani o budování geometrických prostorů, nýbrž o extaticky

125/ Hipp. *Refut.* VIII., 15, 1 a Thom. *ev. log* 3.

prožívané poznání sebe sama vedoucí k objevení nejen vlastní duše, ale také vlastní božské důstojnosti člověka: „... ten, kdo poznal sám sebe, došel přehojného dobra.“¹²⁶

126/ *Corp. Herm.* I, 19. Srov. Jan II, 21-22, kde Ježíš hovoří „o chrámu svého těla“ (περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος αὐτοῦ).